

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1974>

Volume 6 Issue 8, p. 699-718, October 2013

ETKİLERİ AÇISINDAN VEHHÂBİLİK (SUÛDİ ARABİSTAN DIŞI ÜLKELER ÖRNEĞİ) *

WAHHABISM IN TERMS OF ITS EFFECTS

*(SAMPLE OF THE COUNTRIES OTHER THAN SAUDI ARABIA) ***

Dr. Rifat TÜRKEKEL

Milli Eğitim Bakanlığı

Abstract

Emerged in the region of Necd in Saudi Arabia during the 18th century, Wahhabism turned out to be a sectarian movement influencing the entire Saudi Arabia and not just remained a cult limited to a region only thanks to the effects of the predominant religious, geographical, political and socio-cultural backgrounds. In addition to the elements listed above, Personal characteristics of Muhammed b. Abdilvehhâb-the leader of Wahhabism- also appear as important factors helping spread of Wahhabism during its early years. It is striking that this sectarian movement gained significant number of followers in various regions of the world while it was initially adopted only in the Arabian Peninsula.

It is observed that various sectarian movements emerged among Muslims in Africa and in Indian Subcontinent due to the fact that the European

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Bu makale Rifat Türkel tarafından hazırlanan “Vehhâbilik ve Arka Planı (Başlangıçtan II. Suûd Devleti’ne Kadar)” isimli doktora tezinin bir bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır.

countries set their eyes on and eventually invaded these regions during the 18th and 19th centuries. Muslims inhabitants thereof resorted to develop a variety of methods to overcome political, social as well as religious crises in which they find themselves. As a result of such methods, different sectarian movements and religious trends came out, and thus an affinity has been established between many of such sectarian movements and Wahhabism.

It is asserted that Wahhabism was not only influential in Saudi Arabia but also on many religious organizations and sectarian movements that came out in Africa, Central Asia and other regions of the world. It requires further research to determine whether such sectarian movements and trends having similar opinions to Wahhabism were actually influenced by it or not, and if that is true then their degree of exposure should be examined as well. Whether Wahhabism actually influenced any sectarian movements appeared in various geographical regions, and if there really exists such influence, then what their degree of exposure was, and what specific proselyting methods Wahhabis did utilize to spread their opinions and views were the questions we aimed to answer in this study.

Key Words: Wahhabism, its effects, sectarian movements, Saudi Arabia, Muhammed b. Abdilvehhâb

Öz

18. yüzyılda Arabistan'ın Necd bölgesinde ortaya çıkan Vehhâbilik, dînî, coğrafi, siyasî, sosyo-kültürel arka planının etkisiyle bölgesel bir hareket olmaktan çıkarak Arabistan'ın tamamını etkisi altına alan bir hareket haline dönüşmüştür. İlk dönem Vehhâbilikinin yayılmasında sıralanan unsurların yanında hareketin lideri Muhammed b. Abdilvehhâb'ın kişisel özellikleri de önemli bir etken olarak karşımıza çıkar. Başlangıçta Arabistan içerisinde yayılan hareketin daha sonraları dünyanın değişik bölgelerinde önemli ölçüde taraftarlarının oluştuğu dikkati çeker.

18. ve 19. yüzyılda Avrupa devletlerinin Afrika ve Hindistan Alt Kıtasına ilgi duymaları ve burayı işgal etmeleri üzerine bu bölgelerdeki Müslümanlar arasında farklı hareketlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Müslümanlar, içerisinde buldukları siyasi, sosyal ve dînî krizlerden çıkmak için bazı yöntemler geliştirme yolunu seçmişler, bunun neticesinde farklı hareket ve dînî akımlar ortaya çıkmıştır. Neticede aynı dönemde mevcut olan bu akım ve hareketlerin bazılarıyla Vehhâbilik arasında irtibat kurulmuştur.

Vehhâbilik, Suûdi Arabistan'ın dışında Afrika, Orta Asya ve diğer bölgelerde ortaya çıkan bir kısım dînî oluşum ve hareketleri etkilediği iddia edilmektedir. Bu bağlamda Vehhâbilikle benzer görüşlere sahip bu hareket ve akımların Vehhâbilikten etkilenip etkilenmedikleri, etkilenme var ise ne ölçüde etkilendikleri iddiası araştırılması gereken bir konudur. Bu çalışmada değişik coğrafyalarda ortaya çıkan ve Vehhâbilikten etkilendiği iddia edilen dînî hareketlerde Vehhâbilik'in etkisinin olup olmadığı, etkileme var ise dînî

hareketleri hangi boyutta etkilediği ve Vehhâbilerin görüş ve düşüncelerini yaymak için hangi yöntemleri uyguladıkları sorularını cevaplamayı amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Vehhâbilik, etkileri, dînî hareket, Suûdi Arabistan, Muhammed b. Abdilvehhâb

Giriş

Bazı dînî hareketler, Vehhâbilikle benzer görüşlere sahip olduğu için Vehhâbiliğe benzetilmişlerdir. Bu noktada Vehhâbiliğin Lideri Muhammed b. Abdilvehhâb'ın görüşleri ön plana çıkmaktadır. İbn Abdilvehhâb'ın görüşlerinin temelini tevhîd anlayışı oluşturmaktadır. Onun şirk, bid'at, dua, kabir ziyareti, şefaât gibi diğer bütün düşünceleri tevhîd anlayışına göre şekillenmiştir.¹

İbn Abdilvehhâb'a göre tevhîd; İbadeti Allah'a tahsis etmek, sadece O'na has kılmaktır.² Nebî Muhammed'in getirdiği farzların en büyüğüdür. Namaz, zekât, oruç ve hacdan daha büyüktür.³ Kur'an'da Allah, "**Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.**"⁴ buyurarak insanların yaratılış gayesinin tevhîd olduğunu belirtmiştir. İbn Abdilvehhâb, tevhîdin sadece teorik yönünü ele almamış bunun yanında pratik yönüne de önem vermiştir. Ona göre tevhîd, Tevhîd-i Rububiyet, Tevhîd-i Ulûhiyet, Tevhîd-i Esmâ ve Sıfât olmak üzere üçe ayrılır.⁵ Tevhîd-i Rububiyet, Allah'ın varlığında ve fiillerinde bir olduğuna, eşi ve benzerinin olmadığına inanmaktır.⁶

Tevhîd-i Ulûhiyet, ibadet, sevgi, korku, yüceltme, tevekkül, Allah ve Peygamberine itaatte Allah'ın birleşmesi demektir. Yani ibadetleri sadece Allah için yapmak demektir ki bu, dinin temelidir.⁷ Tevhîd-i Ulûhiyet, Tevhîd-i Rubûbiyyetin aksine kulun fiilidir. Kulun korku, ümit, tevekkül, adak, isteme, huşu, yardım dileme gibi fiilleri ile diğer bütün ibadetlerinde tezahür eder.⁸ Kişinin bu tevhide bağlılığı ifade edilen ibadetlerin yanında dua, istiâne, istiğâse, ihlâs, tevekkül, havf, recâ, sabır,

¹ Ahmet Vehbi Ecer, **Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri**, Ankara, 2001, s. 64; Ethem Ruhî Fiğlalı, **Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri**, Ankara, 1998, ss. 100-101.

² Muhammed b. Abdilvehhâb, **Mecmû'atü't-Tevhîd en-Necdiyye**, Riyad, 1419/1999 (Mecmû'atü't-Tevhîd), s. 101; Hüseyin b. Ğannâm, **Târîhu Necd**, tah. Nâsiruddîn el-Esed, Beyrut, 1405/1985, s. 225.

³ İbn Abdilvehhâb, **Mecmû'atü't-Tevhîd**, s. 114; İbn Ğannâm, **Târîhu Necd**, ss. 235-236.

⁴ Zâriyat, 51/56.

⁵ Abdullah Salih el-Useymin, **eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb, Hayatuhû ve Fikruh**, Riyad, 1412/1992, (eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb), s. 121.

⁶ Abdurrahman b. Hasan Âlu's-Şeyh, **Fethu'l-Mecîd Şerhu Kitâbi't-Tevhîd**, Dimesşk, 1402/1982, (Fethu'l-Mecîd), s.17; Hamad b. Ali b. Muhammed İbn Atîk, **İbtâlû't-Tendîd bi İhtisâri Şerhi't-Tevhîd**, Pakistan, 1415/1995, (İbtâlû't-Tendîd), ss. 14-15.

⁷ Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, **ed-Dürerü's-Seniyye fi'l-Ecvibeti'n-Necdiyye**, y.y., 1417/1996, Cilt. 1, s.527.

⁸ İbn Kâsım, **ed-Dürer**, I, s.153.

şükür, hamd, adak gibi ibadetleri sadece Allah için yapmasıyla ortaya çıkar. İbn Abdilvehhâb düşüncesinde tevhîd-i ulûhiyete inanmayan ve bunu uygulamayan kişi müslüman olamaz. Kişi ancak tevhide bütün bölümleriyle iman eder ve itaat ederse müslüman olur.⁹ Bu durum İbn Abdilvehhâb'ı ameli imandan bir cüz olarak kabul etmesi sonucuna götürmüş, neticede imanın gereği olarak amelleri yapmayanları tekfir ile itham etmeye sevk etmiştir.

Tevhîd-i esmâ ve sıfât; Allah'ın Kur'an'da zikrettiği ve Hz. Muhammed'in sünnetinde ifade ettiği büyüklük ve celaline uygun sıfatlarla Allah'ı vasıflandırmak ve birlemek demektir. İbn Abdilvehhâb ve taraftarlarına göre, bu konuda Kur'an ve sünnette ne bildirildiyse onu olduğu gibi kabul etmelidir. Kur'an'da sabit olan isim ve sıfatlar kabul edilmeli, reddedilenler ise inkâr edilmelidir. Allah'ın isim ve sıfatlarını tanımlarken ilgili naslar (âyet-hadis) zâhir anlamlarıyla ele alınmalı ancak, tahrif,¹⁰ ta'tîl,¹¹ tekyîf,¹² temsîl¹³ ve teşbihten¹⁴ uzak durulmalıdır. Sıfatlar hakkında tahrif, ta'tîl, tekyîf, temsîl ve teşbih küfürdür.¹⁵ Kur'an veya sünnette isim ve sıfatlarla ilgili cevher, araz, cisim, cihet konularında olduğu gibi herhangi bir bilgi yoksa görüş belirtilmemelidir. Soru sorulmamalı, tevil edilmemeli, sessiz kalınmalıdır. Bu isim ve sıfatların keyfiyetini ancak Allah bilir.

İbn Abdilvehhâb, tevhidin karşısında şirk kavramını ön plana çıkararak tevhîde uymayan kişinin şirk içerisinde bulunduğunu belirtir. Ona göre şirk büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılır. Büyük Şirk, kişinin Allah'a bir "nidd" (denk, ortak) edinmesi ve Allah'a dua eder gibi ona da dua etmesi, ondan korkması, ümit etmesi, onu Allah gibi sevmesi veya ibadetin herhangi bir şeklini ona yöneltmesi, işlerinde ona tevekkül etmesidir.¹⁶ Böyle bir şirk, sahibinde tevhidi, dolayısıyla dini yok eder.¹⁷ Allah bu tür şirkli işleyen kişilere cenneti haram kılmış, mekân olarak cehennemini hazırlamıştır.¹⁸ Bu

⁹ İbn Abdilvehhâb, Mecmû'atü't-Tevhîd, s. 195.

¹⁰ Tahrîf; sözü asıl manasından çıkarmak ve ihtimal verilebilecek başka manaya taşımak suretiyle yorumlamak anlamına gelirken, âyet ve hadisleri lafız veya anlam olarak değiştirmek anlamına da gelir. Bekir Topaloğlu- İlyas Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, 2010. s. 300.

¹¹ Ta'tîl; Allah için gerekli olan isim ve sıfatların tamamını veya bir kısmını inkar etmek demektir. Topaloğlu-Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s. 307.

¹² Tekyîf; Allah'ın bir sıfatın niteliğini mutlak olarak veya bir benzerle anlatmaktır.

¹³ Temsîl; duyular ötesine ait bir şey hakkında duyular dâhilinde bulunan diğer bir şeye benzetme yapmak suretiyle hüküm vermektir. Topaloğlu-Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, ss. 188, 312. İbn Abdilvehhâb'a göre ise, Allah'ın sıfatlarını bir şeyle örneklendirmektir.

¹⁴ Teşbih; Allah ile yaratılmışlar arasında gerek zât gerek sıfatlar açısından benzerliğin bulunduğunu iddia etmektir. Topaloğlu-Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, s.315.

¹⁵ Süleyman b. Sehmân, **Mecmu'atü'r-Resâil ve'l-Mesâilî'n-Necdiyye**, Mısır, 1349/1930-31, Cilt: 3, s. 320; Tahrîf, ta'tîl, tekyîf, temsîl ve teşbih kavramlarının anlamları için bkz. Hamd b. Nasır b. Osman Âl-i Muammer, **el-Fevâkihü'l-Izâb fî Mu'tekadi's- Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb fi's-Sıfât**, tah. Abdurrahman b. Abdullah et-Türki, Beyrut, 1416/1996, (el-Fevâkihü'l-Izâb), ss. 44-45.

¹⁶ İbn Kâsım, ed-Dürer, I, s.195.

¹⁷ İbn Kâsım, ed-Dürer, I, s.483.

¹⁸ Mâide, 5/72.

kişiler için af ve mağfiret yoktur. Ebedi ceza vardır.¹⁹ Allah Kur'an'da **“Kim Allah'a ortak koşarsa, sanki gökten düşmüş de kendisini kuşlar kapışıyor veya rüzgar onu uzak bir yere sürüklüyor gibidir.”**²⁰ âyetiyle bu şirki işleyenin durumunu tavsif etmektedir. Putlara tapmak, güneş, ay, salih kimse veya çizilmiş resimlerden yardım dilemek, onların yağmur yağdırmasını, bitkileri bitirmesini beklemek bu şirk kapsamındadır.²¹

İbn Abdilvehhâb'ta tevhîd anlayışının neticesi olarak «iyiliği emredip kötülüğü yasaklama» anlamına gelen «Emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker» anlayışı şekillenmiştir. Ona göre bu, Müslümanın üzerine vaciptir.²² Âyet ve hadislerde geçen, farz kılınan “ma'ruf” un en önemlisi ve büyüğü “tevhid” dir. Dolayısıyla kişi, en büyük ma'ruf olan tevhidi emretmeli, tevhide zarar veren davranışlardan insanları sakındırmalıdır. Kendisinden kaçınılması gereken en büyük “Münker” ise şirkdir.²³ İyiliği emredip kötülükten sakındırma görevinin İslam ümmetinin görevi olup²⁴ her müslüman hadiste de²⁵ ifade edildiği üzere gücü yettiği ölçüde bu görevi yerine getirmelidir.²⁶ İbn Abdilvehhâb'ın Emr-i bi'l-ma'ruf anlayışı cihad anlayışının temeli olmuştur. Buna göre ilk önce insanlar tevhîde davet edilmeli, kabul etmediklerinde onlarla savaşılmalıdır. Tevhidi kabul etmeyenlerin ve ona uymayanların kanı helaldir.

İbn Abdilvehhâb'ın düşüncesinde önemli yere sahip olan diğer bir konu bid'attır. Ona göre “bid'ati hasene” diye bir ayırım batıl olup, bunun delili Hz. Muhammed'in “Her bid'at dalalettir. Her dalalet ateştedir.”²⁷ sözüdür. O burada herhangi bir bid'atı müstesna tutmamıştır.²⁸ İbn Abdilvehhâb'ın mücadele ettiği ve dinin dışında kabul ettiği bid'atların en önemlileri inşâ edilmiş kabirler, türbeler, buralara yapılan ziyaretler ve buralarda yapılan işlerdir. Kendi toprağından başka toprakla kabri yükseltmek, üzerine bina yapmak, kireçle sıvamak, üzerine yazı yazmak, ışıktandırmak, kandiller koymak, kabre kireç taşı, pişirilmiş tuğla veya taşlar ilave etmek, orada Kur'an okumak yasaktır, bid'attir.²⁹ Bunlar sonradan ortaya çıkmış işlerdir.

¹⁹ Bakara, 2/165-167; Nisâ, 4/48; Şu'arâ, 26/97-98.

²⁰ Hac, 22/31.

²¹ İbn Kâsım, ed-Dürer, I, s. 66-67.

²² İbn Kâsım, ed-Dürer, I, ss. 33, 445-446; Hanbelî alimleri vacibi farz anlamında kullanmışlardır. İbrahim Kâfi Dönmez, “Farz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt: 12, s.184.

²³ İbn Sehmân, Mecmu'atü'r-Resâil, IV, s. 555; İbn Kâsım, ed-Dürer, I, s. 168.

²⁴ İbn Sehmân, Mecmu'atü'r-Resâil, IV, s. 555.

²⁵ Bkz: Müslim, İmân 78; Timîzî, Fiten 11.

²⁶ İbn Sehmân, Mecmu'atü'r-Resâil, IV, ss. 380-381; el-Useymin, eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb, s. 155.

²⁷ Müslim, Cum'a 43; Ebû Davûd, Sünnet 6; Tirmizî, İlim 16.

²⁸ el-Useymin, eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb, s. 144.

²⁹ İlgili hadisler için bkz: Müslim, Mesâcid, 16,17; Nesâi, Mesâcid 702, 703.

İbn Abdilvehhâb, bu düşüncesinin sonucu olarak, insanları bu bid'atlerden sakınmaya davet etmiştir. Gerektiğinde kuvvet kullanmaktan çekinmemiştir. Zeyd b. Hattab'ın türbesine yaptığı gibi gerektiğinde kendisi de yıkım faaliyetlerine katılmıştır.³⁰

Vehhâbiliğin Hindistan Alt Kıtasındaki Etkileri

Ahmed Rızâ Hân Birelvî (1856-1921) tarafından Hindistan'da kurulan Birelvî hareketi, Vehhâbiliğin tesirinde kaldığı iddia edilen siyasi hareketlerin ilklerinden kabul edilir. Mücâhidûn ismiyle anılan hareketin lideri Rıza Han, Müslümanların birlik içerisinde olması gerektiğini savunurken Müslüman olmayan bir devletin idaresinde vaizler, davetçiler ve reformculardan oluşan bir örgütün askeri güç olarak ortaya çıkabileceğini savunur. Müslümanlar ancak bu şekilde birleşip, içerisinde buldukları sıkıntılardan kurtulabilirler.³¹

Rızâ Hân, 1879 yılında babasıyla yaptığı hac esnasında ve farklı zamanlarda gerçekleştirdiği Hicaz seyahatlerinde bölge âlimleriyle birçok kez görüşmüştür.³² Ancak bu görüşmelerin onun düşünce sistemini doğrudan etkilediğini söyleyebilmek zordur. Onun Hindistan'da tekfir hareketini başlatarak Diyûbendiler'in Lideri İsmail Dihlevî'yi Hz. Peygamber'i küçük düşürdüğü gerekçesiyle küfür ve irtidat ile itham etmesi, ayrıca kendileri gibi düşünmeyen birçok kimseyi kolayca küfürle suçlaması nedeniyle³³ hareket, Vehhâbiliğe benzetilse de hareketin Vehhâbilikten ayrıldığı hususlar daha belirgin olarak görülmektedir.

Birelvî cemaati mensupları, Hanefî Mezhebine bağlı olmaları, diri ve ölü herkesten yardım istenebileceğini (istiğâse) söylemeleri, kabir ziyaretinin mübah olup, kabir ehlinin ziyaretçilerine faydalı olduğunu iddia ederek kabir ziyaretlerini teşvik etmeleri, Peygamberler ile evliyanın öldükten sonra tasarruf sahibi olduklarına, salih kimseler ile evliyanın kabirlerinde dünyadakileri duyduklarına ve gördüklerine inanmaları, peygamberler, salih kimseler ve evliyanın şimdiki zamanı, bir günün başlangıcı ile sonu arasındaki her şeyi bildiğini ifade etmeleri, ayrıca Hz. Muhammed'in doğumundan beri gaybı bildiğini ve ölümünden sonra her yerde ve zamanda hâzır ve nâzır olduğunu öne sürmeleri, aşırı derecede tasavvufa ilgileri³⁴ gibi konularda Vehhâbilerden ayrılmışlardır.

Aynı dönemde Hindistan'da Hacı Şerîatullah (ö. 1840) tarafından başlatılan dînî ve içtimâî görünümlü Ferâiziyye hareketi, Hint Vehhâbileri olarak isimlendirilmiştir. Hacı Şerîatullah, 1799-1816 yılları arasında Mekke'de

³⁰ Osman b. Bişr, *Ünvânü'l-Mecd fi Târîhi Necd*, Riyad, ts., Cilt: 1, (Ünvânü'l-Mecd), ss. 9-10.

³¹ Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971, s. 322.

³² Abdülhamit Birışık, "Ahmed Rızâ Hân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2008, Cilt: 35, ss. 61-64.

³³ Birelvîlerin tekfir hakkındaki görüşleri ve küfürle itham ettikleri cemaatler için bkz. İhsan İlahî ez-Zahîr, *el-Birilviyye: Akâid ve Târîh*, Lahor, 1403/1983, ss. 153-157.

³⁴ Hareketin görüşleri için bkz. M. Yusuf Ludyânevî, *İhtilâf-ı Ümmet aor, Sırâtı Müstakîm*, Karaçi, 1399, ss. 25-129; Ez-Zahîr, *el-Birilviyye*, ss. 57, 60, 73-74, 78, 86-88, 106.

bulunmuştur.³⁵ Ona göre İslam dünyasının içinde bulunduğu kriz durumu hükümdarların yani yöneticilerin yerel unsurları kazanabilmek için dinden verdikleri tavizlerden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla dinden taviz vermek yerine saf ve katıksız İslâm'a geri dönülmeli bunun için Kur'an ve hadisler referans alınmalıdır.³⁶ O, döneminin İngiliz işgaline karşı uyanışın temsilciliğini yapar. Hindistan'da cuma ve bayram namazlarının eda şartları bulunmadığını belirterek bir bakıma Hindistan'ın dâru'l-harb olduğunu iddia etmiştir. Silahlı cihad için yeterli imkânlar olmadığı için daha çok eğitim, sosyal ve ekonomik meseleler üzerinde durmuş, bu alanlarda müslümanların durumunun düzeltilmesi için çalışmıştır. Ferâiziyye hareketinin liderliğini Hacı Şerîatullah'ın vefatından sonra Dudu Miyan üstlenmiş, bu dönemde hareket daha radikal bir tavır içerisine girmiştir.³⁷ Her ne kadar gerek Hacı Şerîatullah, gerek oğlu Dudu Miyan, Mekke'de bir müddet bulunmuş olsalar da onların Vehhâbilikten etkilendiğini, hareketin Saf İslâm'a dönme ve cihad anlayışı dışında Vehhâbilikle benzeştiği önemli başka noktaların olduğunu söylemek kolay değildir.³⁸

Vehhâbiliğin Afrika Kıtasındaki Etkileri

Afrika kıtasında Vehhâbilikle doğrudan veya dolaylı olarak irtibatlı olduğu iddia edilen hareketlerin var olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. Batı Afrika'da (Nijerya) Osman b. Fûdî (ö.1232/1817) tarafından başlatılan Cihad hareketi bu hareketlerden olup, bölgede dağınık ve parçalanmış vaziyette bulunan halkları birleştirmek ve müslümanlaştırmak amacını taşımaktaydı. İbn Fûdî, oğlu Muhammed Bello'dan 1804 yılında Sokoto kasabasının etrafında askeri bir karargâh kurmasını istemiş, böylece Sokoto şehri önem kazanmıştır. İbn Fûdî, 1808 yılında Hevsâ (Hausa) devletlerini hâkimiyeti altına alarak 1812 yılında Sokoto Sultanlığı /Sokoto Halifeliği veya Nijerya Fûlânî Devleti olarak meşhur olan bir devlet kurdu. Kurduğu devleti iki eyalete ayırarak batı eyaletlerinin yönetimini kardeşi Abdullah'a, doğu bölgesinin yönetimini ise Sokoto'yu başkent yapan oğlu Muhammed Bello'ya verdi.³⁹

İbn Fûdî ve hareketi, yani ıslahatçılar, halifeliğin devlet teşkilatını İslam dininin ilk zamanlarındaki şekliyle anlamlandırmayı hedefledi. Yöneticilerden İslâm'ın özüne uymalarını talep ederek, dâru'l-İslâm ve dâru'l-harb kavramlarını ön plana çıkardı. Buna göre onlar, müslümanlar için güven ve huzur mekânının dâru'l-İslâm olduğunu,

³⁵Vehhâbilerin Mekke'yi işgali sırasında Hacı Şeriatullah'ın Mekke'de bulunduğu, bu sırada Vehhâbilikten etkilenmiş olabileceği belirtilir. M. Naeem Qureshi, "Ferâiziyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt: 12, ss. 365-366.

³⁶Sarah Ensari, "Batı Egemenliği Çağında İslam Dünyası: 1800'den Günümüze", **Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi**, (Ed.)Francis Robinson, İstanbul, 2005, s. 140.

³⁷Azmi Özcan, "Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavrı", **Dîvân İlmî Araştırmalar**, İstanbul, 2004, Sayı: 17, s. 107.

³⁸Naeem Qureshi, İslamının saf haline dönülmesi ve cihad anlayışının muhtemelen Hicaz'da buldukları dönemde şekillendiğini belirtir. Qureshi, "Ferâiziyye", s. 365.

³⁹Ahmet Kavas, "Sokoto", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, Cilt: 37, s. 351.

halifeliğin sınırları dışındaki yerlerin ise dâru'l harb olduğunu kabul eder. Bu nedenle İslam'ın yayılması ve diğer bölgelerin Sokoto Halifeliği hükmü altına girmesi için cihad faaliyetlerinin devam ettirilmesi zorunludur.

Diğer taraftan Sokoto yöneticileri devleti savunmak ve mefkûrelerinin özümsemesini sağlamak amacıyla cihad faaliyetleri kapsamında "ribat"lar kurmuştur. Ribatlar işgal güçlerinin halifelik olarak isimlendirilen devletin merkezine ulaşmalarını engellemek amacıyla kurulan askerî savunma merkezleri olmalarının yanında Hilafet güçlerinin çevre ülkelerde yürütecekleri fetih hareketlerinin üssü konumunda olan yerlerdir. Ayrıca ribatlarda birer eğitim merkezi konumunda olup burada halka doğru kabul ettikleri doğru bilgiler öğretilir, devletin ideolojisi burada verilir. Kısacası bu mekânlar farklı amaçların gerçekleşmesinde önemli rolü olan eğitim merkezleriydi.

Halifeliğin ilk zamanlarında yönetici-ulema ilişkileri çerçevesinde siyasiler için ulemanın görüşleri her defasında başvuru kaynağı olmuştur. Daha sonraları bu durum gerileme göstererek yöneticilerin, kararlarına ulemayı çok fazla müdahil etmedikleri görülür. Osman b. Fûdî'nin ölümünden sonra onun hakkında efsaneler üretilmiştir. Bu durum çevre halkların Müslümanlaşmasını ve halifeliğe olan bağlılıklarını artırmıştır.

Ayrıca ulemanın savunduğu tasavvuf ve mehdî anlayışı bu hareketin iki temel hareket noktasıdır. Mehdî gelip hedeflerini gerçekleştirdiğinde kıyamet kopacağı için hesap gününe hazır olunmalı, bu hedefleri yerine getirebilmek için cihad edilmelidir.⁴⁰

İfade ettiğimiz üzere Batı Afrika'daki bu hareketin devletin yapılanmasını İslamın ilk zamanlarındaki devlet yapılanmasına benzetmesi, İslamın ilk zamanlarına dönüşü hedeflemesi, cihad anlayışını benimsemesi, ulema-siyasetçi irtibatı açısından Vehhâbiliğe benzer tarafları olsa da tasavvuf ve mehdî anlayışları gibi bazı noktalardan Vehhâbilikten ayrılmaktadır. Ayrıca kaynaklarda İbn Fûdî'nin Vehhâbilikle doğrudan irtibatı görülmemektedir. Bazı kaynaklarda Hac için Hicaz'a gittiği, bu esnada düşüncelerinin Vehhâbilikten etkilendiği ifade edilse de onun Vehhâbilikten ayrılan düşüncelerinin olması, o dönemde Hicaz bölgesindeki Vehhâbi hakimiyetinin durumu nedeniyle hareketin Vehhâbiliğin doğrudan veya dolaylı etkisinde kaldığını söylemek iddialı bir yorum olarak kabul edilmelidir.

Yine Libya'da 19. Yüzyılda ortaya çıkan Senûsiyye tarikatı, adını kurucusu Muhammed b. Ali es-Senûsî'den⁴¹ almakta olup dinde sadeliği, hurafelerden arınmış

⁴⁰ Mervyn Hiskett, Batı Afrika'da Kurulan İki Derviş Devlet: Sokoto Hilafeti (1232-1317/1817-1900) ve Masina Devleti (1318-1279/1819-1862), çev. Kadir Özköse, **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, 2003/2, Sayı: 4, ss. 176-179, 185, 199.

⁴¹ Muhammed b. Ali es-Senusî'ye (1787-1859) Hicri 1201 yılının Rebiülevvel ayının on ikisi sabaha karşı dünyaya geldiği için babası tarafından Muhammed ismi verilir. Doğumundan kısa süre sonra babasının vefatı sonrası halası Fatma tarafından himaye edilir. İlimle meşgul bir aileden olması dolayısıyla eğitiminin ilk döneminde Müstagânem'deki âlimlerden ders okur.. Daha sonra Fas'a giderek burada Maliki fikhını ve diğer fikhî mezhepleri okur. Bazı yerlerde muhalefet etse de Malikî mezhebine göre amel etmiştir. Fas'ta tasavvufa meylederek tarikatını kurar. 1819 senesinde Cezayir'e geri dönen e-

bir hayat tarzını esas alır. Onlara göre, Kur'an ve ezan okunuşlarında müzik ve ahenge dikkat etmek gerekmez. Müslümanın gayesi Hz. Muhammed'in getirdiklerine iman olmalıdır.⁴² Senûsîlik, siyasi bir amaç taşımadan tüm tarikatları birleştirme amacı taşırken işgal altında bulunan Müslüman topraklarını kurtarmak için ayaklanmak yerine Senûsî zaviyelerine çekilmeyi ilke edinmiştir. İşgal altındaki toprakları kurtarmak ve tam bağımsızlık için birçok yerde zaviyeler açılmıştır.⁴³

Kardeşlik ve yardımlaşma esası üzerine kurulmuş olan Senûsî tarikatı üyeleri, Cuma ve Pazartesi günleri bir araya gelirlerdi. Diğer tarikatlardan farklı olarak sema ve törenleri olmayan Senûsîlerin toplantılarında fakirler doyulur, Kur'an okunurdu. Mazeretler hariç bu toplantılara katılmak ve tarikatın kurallarına uymak mecburiydi. Ayrıca tarikat üyeleri her an savaşa hazır olma ve katılma konusunda yemin ederlerdi. Üye fakir ise ihtiyaçları zaviye tarafından karşılanırdı.⁴⁴ Tarikat üyelerinin alkolden ve sigaradan uzak durmaları gerekirdi.⁴⁵

Bizi ilgilendiren yönüyle hareketin Vehhâbilikten etkilenip etkilenmediği tartışma konusu olmuştur. Bazı modern araştırmacılar ve Vehhâbilik taraftarı yazarlar es-Senûsî'nin Mekke'de bulunduğu dönemde Vehhâbilerden etkilendiğini ifade ederken İslam'ın Kur'an ve sünnetteki ilk haline döndürülmesi gerektiğini savunmaları, bid'atları tüm unsurlarıyla terk etme taraftarı olmaları, sadeliği benimsemeleri, türbelere karşı çıkmaları, sigarayı yasaklamaları gibi davranışlarının Vehhâbiliğe benzediğini söylerler.⁴⁶

Ancak her iki hareketin sosyolojik ve tarihi arka planı incelendiğinde görüşlerinde benzerlikler olmasının yanında ayrıldıkları noktaların da olduğu görülür.

Senûsî, Kuzey Afrika sahillerinden geçerek 1825 yılında Mekke'ye gelir. Burada Ahmed b. İdris'ten tasavvufu öğrenen es-Senusi, 1837 yılında Mekke'de Ebûkubey's dağında açtığı zaviyede irşad faaliyetlerine başlar. Mekke'den ayrılarak Beyzâ'da zaviyesini kuran iki sene burada kalan es-Senûsî, şehirliler arasında tarikatının fazlaca rağbet görmemesi üzerine güneye yönelir. Sudan'ın putperest halklarının ve siyahî Müslümanların olduğu bölgede ilgiyle karşılanır. 1856 yılında karargâhını Cağbub'a naklederek otoriteden uzak bu bölgede faaliyetlerine devam eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Muhammed es-Sallâbî, **el-Hareketü's-Senûsiyye fî Libya**, Beyrut, 1999, ss. 27-53; Kadir Özköse, "Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı: 2, 2003, ss. 167-168; Ahmet Kavas, "Senûsiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2009, Cilt: 36, ss. 536-538; "Muhammed b. Ali es-Senûsî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: 36, ss. 529-531.

⁴² Celal Tevfik Karasapan, **Libya-Trablusgarp, Bingazi ve Fizan**, Ankara, 1960, ss. 171-172

⁴³ Samuel M. Zwemer, **Islam, A Challenge to Faith**, New-York, 1907, s. 65.

⁴⁴ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Senûsîler ve Sultan Abdulhamid, Asr-ı Hamidi'de Âlem-i İslam ve Senûsîler**, İstanbul, 1992, ss. 45-46.

⁴⁵ Karasapan, Libya, ss. 171-172.

⁴⁶ Muhammed Kamil Zâhir, **ed-Da'vetü'l-Vehhâbiyye ve Esaruhe fi'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîs**, Beyrut, 1993, s. 254.

En önemli ayrılık noktalarından biri tasavvufa karşı bakış açılarıdır.⁴⁷ Senûsîlik, zühhd, takva, kardeşlik ve ibadet etmeyi esas alan bir tarikat olmasına rağmen Vehhâbilik tasavvuf ve tarikatlara karşıdır. Bunun yanında Vehhâbilik tevhide ve hakiki dine dönüşü gerçekleştirmek için silahlı cihadı ön plana çıkarırken Senûsîlik, hedef ve amaçlarını gerçekleştirme yolu olarak tasavvuf ve tarikatı ön plana çıkarır. Bu nedenle Senûsîlerin buldukları birçok yerde zaviyeler kurulmuştur.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Senûsîlik ile Vehhâbilik arasında benzerlikler olsa bile Senûsîliğin Vehhâbiliğin eseri olarak doğduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. 19. ve 20. yüzyılın şartları değerlendirildiğinde arayış içerisindeki Müslümanlar arasında benzer özellikleri taşıyan hareketlerin bulunması doğaldır.

19. yüzyılda Sudan'da ortaya çıkan Muhammed Ahmed el-Mehdî (1842-1885), kendisinin akide ve sünneti ihya etmek amacıyla gönderildiğini iddia ederek Kur'an ve sünnete göre hüküm verilmesi gerektiğini emretmiş, hayatın bu iki ana kaynağa uygun yaşanmasını önemsemiştir. Bu nedenle bid'at ve hurafelere karşı çıkararak ziynet eşyası, mal, müzik, şarap ve sigara gibi konulara sıkça değinmiştir. Cemaatle namaz kılmaya büyük önem vererek, cemaatle namazı terk edenlere ölüm cezası uygulamıştır. Muhammed Ahmed el-Mehdî, cihadı en önemli farzlardan sayarak kendisine ve hareketine muhalefet edenlere karşı çok sert davranmıştır. Bunun yanında tasavvufa bağlı hareket etmeyi gaye edinerek mehdiliğini ilanından önce Semmâniye tarikatına intisap etmiş, mehdiliğinin ilandan sonra ise kendi mehdiliğini kabul etmeyi Müslüman olmanın şartlarından birisi haline getirmiştir. Ayrıca kendisinin akideyi ve sünneti ihya amacıyla mehdî olarak gönderildiğini belirtmiştir.⁴⁸ Mehdiliğinin bir sonucu olarak kendi tarikatının dışındaki tarikat ve mezheplerin ilgasını savunmuştur.⁴⁹

Mehdî hareketi bid'at ve hurafelerin reddi, sünnetin ihyası, sigara içenlerin tevbe edinceye kadar dövülmesi, cemaatle namaz kılmaya önem verilmesi gibi konularda Vehhâbilikle benzer görüşleri paylaşmasına rağmen, hareketin Vehhâbiliğin karşı olduğu mehdîlik anlayışını ve tasavvufu benimsemeleri noktasında Vehhâbilikten kesin çizgilerle ayrıldığı görülmektedir. Hareketin görüşlerinin şekillenmesinde dönemin ve bölgenin siyasi, ictimai ve dîni durumun önemli etkenler olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle hareketi, doğrudan Vehhâbilik etkisinde bir hareket olarak görmek zorlama bir yorum olsa gerektir.

Yine 20. yüzyılda Batı Afrika'daki Mali'de faaliyet gösteren Subbanu hareketi bölgede Vehhâbilik olarak bilinmektedir. Merkezi Mali olmak üzere dernekleşen hareket 1950 yılından sonra Gine, Sierra Leone, Burkina Faso gibi ülkelerde faaliyetlere

⁴⁷ Karşılaştırma için bkz. Nicola A. Ziadeh, *Sanûsiyah: A Study of a Revivalist Movement in Islam*, Leiden, 1958, ss. 127- 129.

⁴⁸ Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, Cilt: 30, ss. 496-499.

⁴⁹ R. Sean O'fahey, "Askıya Alınmış Sûfilik: Sudan Mehdisi ve Sufiler", çev. Kadir Gömbeyaz, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2009, sayı 24, s. 107.

başlamıştır. Mali'deki tarikatlar tarafından tepkisel bir yaklaşımla Vehhâbilik olarak isimlendirilen reform hareketinin liderleri 1930'lu yıllarda Ezher Üniversitesi'nde okuyan ve Mısır'daki reformist hareketlerden etkilenenlerden oluşmaktadır.⁵⁰

Yine Kuzey Nijerya'da 1978 yılında Ebubekir Gûmî (1922-1992) tarafından kurulan İzâle cemaati olarak bilinen "Cemaâtü İzâleti'l-Bid'a ve İkameti's-Sünne", Ticâniyye ve Kâdiriyye tarikatlarında yaygın olan evliya ve türbelere hürmet edilmesi gibi uygulamaları şirk kabul eden Selefi harekettir. Kur'an ve Sünnet'e uymak, bid'atleri terk etmek hareketin en önemli esaslarındandır. Davet ve eğitim programlarıyla Kuzey Nijerya'da yaygınlaşmış olan ve otuz yıla yakın bir süre tarikatlarla mücadele eden hareketin liderlerine bakıldığında Suudi Arabistan'da eğitim aldıkları görülür. Bu eğitim hareket liderlerinin düşünce sisteminin oluşmasını etkilemiş görünmektedir.⁵¹

Moritanya'daki Kitap ve Sünnete sarılma, bid'atlere karşı çıkma, özellikle bid'at olarak kabul ettikleri kelimeleri reddetme, mezhep taassubunu ve taklitçiliğini bırakma ve günün şartlarının tasavvuf anlayışından uzak durma ilkeleri üzerinde eğitim veren Müceydirî Medresesi, Kemalettin Muhammed el-Müceydirî (1752-1789) tarafından kurulmuştur.⁵² Bu hareket bazı görüşleriyle Vehhâbiliğe benzese de bunun doğrudan Vehhâbilikten etkilendiği söylenemez.

Vehhâbiliğin Diğer Bölgelerdeki Etkileri

Vehhâbilikle irtibatlı kurulan cemiyetlerden birisi de 20. yüzyılda Endonezya'da kurulan Muhammediyye Cemiyeti'dir. 18 Kasım 1912 yılında Cava'da Kiai Hacı Ahmed Dahlân (1868-1923) tarafından kurulan cemiyet, Hollanda sömürgesi altındaki Endonezya Müslümanlarının eğitim faaliyetlerine önem vererek siyasetten uzak durmayı tercih etmiştir. Kur'an ve Sünnet'te yer alan temel prensiplere sıkı sıkıya bağlılığı esas alan hareket, toplumdaki animist, Hindu ve Budist inanç ve uygulamaları reddetmeyi, hurafelerin dinden atılarak dinin özüne dönmeyi savunur.⁵³ Bunun yanında doğum, ölüm ve yıl dönümü törenlerine karşı çıkarken, içtihat kapısının açık olduğunu dolayısıyla yeterli bilgisi olan her müslümanın içtihatla bulunabileceğini

⁵⁰ Jamil M. Abu'n-Nasr - Loimeier Roman, **Islam in the World Today: A Handbook of Politics, Religion, Culture, and Society**, (Ed.)Udo Steinbach -Werner, Ende, Newyork, 2010, ss. 418- 419. Fransa, 1946 yılında hareketin faaliyetleri için izin istendiğinde buna izin vermemiş, uzun tartışmalar sonucu 1950 yılında hareketin faaliyetlerine izin vermiştir. Christopher Harrison, **France and Islam in West Africa, 1860-1960**, Cambiridge, 1988, ss.197-198.

⁵¹ M. Abu'n-Nasr, *Islam in the World Today*, s. 420.

⁵² Tayyib b. Ömer b. Hüseyin, **es-Selefiyye ve A'lâmühâ fi Moritanya**, Beyrut, 1995, ss. 257-261.

⁵³ Mehmet Özay, "Endonezya'da Yüzyıllık Hareket: Muhammediyye", **Dünya Bülteni Araştırma Masası**, İstanbul, 2012, s. 7.

söyler. Muhammediyye, tasavvufu reddetmese de tarikatlara karşı şüpheli ve olumsuz bir yaklaşım sergiler.⁵⁴

Cemiyetin kurucusunun hac için gittiği Mekke'de 1890 yılında bir yıl, 1903 yılındaki gidişinde ise iki yıl ikamet ettiği görülmektedir. Ahmed Dahlân burada bulunduğu süre içerisinde İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi Hanbelî âlimlerle Cemâleddin Afgânî, Muhammed Abduh ve Reşid Rıza gibi düşünürlerden etkilenir. Mısır, Hindistan ve Mekke'deki sosyo-kültürel ve dini durumları incelemesinin ardından Endonezya'daki Müslümanların dini hayatlarıyla ilgili ciddi değişiklikler yapmaya karar verir.⁵⁵ Vehhâbiliğin tesiri altında kalan Ahmed Dahlân, eğitim faaliyetlerine önem vererek silahlı mücadeleyi ön plana çıkarmaması ve tarikatlara karşı olsa da tasavvufa fiilen karşı çıkmaması gibi düşünceleriyle Vehhâbilikten ayrılır.

Yukarıda ifade edilen hareketlerin dışında 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında İslam dünyasında Müslümanların içerisinde bulunduğu durumu bireysel olarak araştıran ve krizden çıkış yolları gösteren âlimler de olmuştur. Bu âlimlerin bazılarının Vehhâbilikten etkilendikleri görülmektedir.

Bu alimlerin en önemlilerinden birisi olan Mısır'da Reşid Rıza (1865-1935), 20. yüzyıl başlarında Hocası Muhammed Abduh'un onayıyla Mısır'da el-Menâr dergisini çıkarmaya başlar. Başlangıçta siyasi konulardan uzak durarak dinin anlaşılması, toplumun ıslahı gibi konulara ağırlık verir. Hocasının ölümünden sonra siyasi konulara da değinen Reşid Rıza, içtihat kapısının kapalı olmadığını, içtihadın kullanılarak günümüz sorularına ve ihtiyaçlarına cevap verilmesi gerektiğini söyler.⁵⁶ Ayrıca el-Menâr dergisindeki Vehhâbilik hakkındaki yazılarını daha sonra kitap haline getirir. Vehhâbiliğe destek veren ve savunan Reşid Rıza; "Bu dönemde toplum câhiliye devrinden daha kötü bir cehalet içinde idi; ağaca, taşa, hayvana, ölüye, diriye tapar, namaz kılmaz, zekât vermez, başkasının malını gasp eder, öldürmüş olmak için adam öldürürdü. Cenâb-ı Allah bu topluma Şeyh Muhammed İbn Abdilvehhâb'ı ve hafidini gönderdi, bunlar oralarda selefin akidelerini, esere dayanan tefsiri, hadis kitaplarını ve İmam Ahmed b. Hanbel'in fıkhını yaymak suretiyle İslam'ı yenilediler. Bu hareketin tesiri ile halk dine öyle sarıldı ki memleketlerinde namazı terk eden, zekâtı vermeyen, kötülüğü irtikâp eden bir kimse kalmadı." sözleriyle Vehhâbiliğe açıkça destek vermektedir.⁵⁷

Mısır'ın dışında Suriye'de Cemâleddin el-Kâsimî (1866-1914), Abdürrezzak el-Baytâr (1837-1917), Muhammed el-Kasab, Hüseyin el-Cisr (1845-1909), Abddülkadir el-

⁵⁴ İsmail Hakkı Göksoy, "Muhammediyye", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss.1-2.

⁵⁵ H.M. Bukharî Lubis, "Dahlân, Kiai Hacı Ahmed", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1993, Cilt: 8, ss. 417-418.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, "Reşid Rıza", TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2008, Cilt: 35, ss. 14-18.

⁵⁷ Yusuf Ziya Yörükân, "Vahhabilik", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Say: 1, 1953, s. 56.

Mağribî (1867-1956), Emir Şekip Arslan (1869-1946) ⁵⁸ Vehhâbilik hareketini savunan önde gelen şahsiyetler olarak göze çarpmaktadır.

Ayrıca Irak'taki Şihâbüddin Mahmûd el-Âlûsî (1802-1853) ve Mahmud Şükrü el-Âlûsî (1857-1924), de selef akidesini savunan iki alim olarak ön plana çıkarken Mahmud Şükrü el-Âlûsî, içtihadın lüzumlu olduğu, bid'at ve hurafelerle savaşılması gerektiğini söyleyerek selefi düşüncüyü savunmuştur. "Târîhu Necd" ve "Faslü'l-hitâb fî serhi 'Mesâilî'l-câhiliyye' li Muhammed b. Abdilvehhâb" isimli eserlerinde Vehhâbilikten ve görüşlerinden bahsederek Vehhâbî hareketini övmüştür.⁵⁹

Liderliğini Muhammed Hâmid el-Fakî'nin yaptığı Cemâatü Ensâri's-Sünneti'l-Muhammediyye cemiyeti, insanları hakiki tevhide dönmeye davet ederken İslam dinini, asıl kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'ten öğrenmeyi esas alır. Ayrıca dinin hurafelerden temizlenmesini, şirke sebep olan kabirlere tazimde ileri gitmemeyi öğütler.⁶⁰ Vehhâbiliğin prensipleriyle paralel görüşleri olan hareketin Kurucusu el-Fakî, "Eserü'd-da'veti'l-Vehhâbiyye fî'l-islâhi'd-dîn ve'l-umrâni fî Cezireti'l-Arab ve gayrihâ" isimli eserinde Vehhâbiliği ve fikirlerini savunmuştur. Yine bu hareketin önemli isimlerinden Muhammed Halil Herras "el-Hareketül-Vehhâbiyye" isimli eserinde Muhammed Behiy tarafından Vehhâbiliğe yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir.⁶¹

Hindistan'daki Şah Veliyullah'ın (ö.1762) hadisle amel fikriyle canlanan Ehl-i hadîs cemaati, Şah Muhammed İsmail ed-Dihlevî (ö.1831) zamanında belirgin hale gelmiştir. Onu talebesi Seyyid Nezir Hüseyin Dihlevî (1902) uzun süre mezhepleri taklit yerine hadisle ameli savunan öğrenciler yetiştirdiği için bu ekolün kurucusu olarak anılmıştır. Tasavvufu, teşbihi, bid'atleri, hurafeleri reddetmeleri, hadisleri zâhiri anlamlarıyla anlamaları yanında şirkin tezahürü kabul ettikleri mezar ziyareti vb. hareketleri reddederler.⁶² Vehhâbiliğe paralel görüşleri nedeniyle Vehhâbiliğin tesiri altında kaldıkları iddia edilir.

Görüldüğü üzere Arabistan Yarımadası dışında Vehhâbiliğin tesirlerinin 18 ve 19. yüzyıldan ziyade 20. yüzyılda gerçekleştiği görülmektedir. Çünkü, ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmesi Vehhâbilerle diğer bölgelerdeki Müslümanların

⁵⁸ Sâlih b. Abdurrahman el-Abûd, **Akîdetü'ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb es-Selefiyye ve Eseruה fi'l-Âlemi'l-İslâmî**, Medine, ts., ss. 655-657.

⁵⁹ Zâhir, ed-Da'vetü'l-Vehhâbiyye, s. 203; Yusuf Şevki Yavuz, "Âlûsî, Mahmud Şükrü", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1989, Cilt: 2, ss. 548-549.

⁶⁰ Muhammed Hâmid el-Fakî, "Ehdefü'l-Cemâati ve Akîdetuh", **el-Hâkimiyyetü ve's-Siyâsetü'ş-Şeriyye inde Şuyûhi Cemâati Ensâri's-Sünneti'l-Muhammediyye içinde**, haz. Adil b. es-Seyyit, Kâhire, 2009, ss. 25-33.

⁶¹ el-Abûd, **Akîdetü'ş-Şeyh**, s. 686.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Zaferullah Daudî, **Şah Veliyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, İstanbul, 1995, ss. 252-255.

ilişkinin artırarak Vehhâbiliğin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca hacetmek için Hicaz'a gelen Müslüman sayısının artmasının buradaki etkisi açıktır.

Diğer taraftan Emr-i bi'l-ma'rûf'un bir neticesi olarak Vehhâbiler, öğretilerini dünyanın değişik ülkelerine yayma çabası içerisinde olmuşlardır. Günümüzde bu amaç için eğitim mekânları, teşkilatlar, yayınevleri, cami vakıfları ve öğrenci dernekleri kurmuşlardır.

Kuzey Yemen'de kurulan Demmâc Darülhadîs'i Vehhâbilerin desteğiyle Suudi Arabistan dışında kurulan okulların en önemlilerinden birisidir. Yemenin Kuzey'indeki Demmâc köyünde kurulan medresede Vehhâbî eserleri okutulmakta Muhammed b. Abdilvehhâb ve görüşleri öğrencilere öğretilmektedir.⁶³

Orta Asya ve Kafkasya'da yakın dönemde meydana gelen olaylardaki Vehhâbi etkilerinden bahsetmek konumuz açısından önemlidir. Bölgede Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin yıkılmasıyla birlikte ulus-devletlerin ortaya çıkması sonrası dînî ve siyasî akımlar ortaya çıkmıştır. Bölgede meydana gelen ideoloji boşluğu sonucu toplumda dikey hareketlilikler meydana gelmiş, Suudi Arabistan, Pakistan ve Kuveyt'e giden gençler buralarda eğitim alarak bölgelerdeki dînî akımlardan etkilenmişlerdir. Bu durum memleketlerine döndüklerinde mevcut sûfi anlayışı ve ulemayı eleştirmelerine sebep olmuştur.⁶⁴

SSBC'nin yıkılması sonucu oluşan boşlukta Selefi-Vehhâbî düşünce, yeni sosyal ve ekonomik duruma uyum sağlayamamış gençler arasında rahatlıkla taban bulmuştur. Bunu yaparken Suudi Arabistan, Kuveyt ve el-Haremeyn, el-İğâse, İbrahim b. Abdülaziz el-İbrahim fonu gibi Vehhâbî sivil toplum kuruluşlarından gelen finansal yardımlar, televizyon yayınları ve yabancı yayınları kullanmışlardır. Ayrıca bu argümanları kullanan Vehhâbî davetçiler, Vehhâbiliğin bölgede etkisini artırmasında önemli rol oynamıştır.⁶⁵

Orta Asya'da cihâdîler olarak isimlendirilen akım mensuplarının Afgan savaşı sonrası kendilerine mekân edindikleri yer Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan sınırındaki Fergana Vadisi'ydi. SSCB sonrası devletlerin ortak noktası olan bu mekân,

⁶³ Demmâc Darülhadîsî, Demmâclı Mukbil b. Hâdî el-Vâdî tarafından kurulan medrese bu isimle anılmıştır. Yemen ve değişik ülkelerden gelen öğrencilere burada Kur'an ilimleri, Buhârî, Müslim ve meşhur Vehhâbî âlim Albânî'nin eserleri okutulur. Yine itikadi yönden İbn Teymiyye ve Muhammed b. Abdilvehhâb'ın eserlerinin öğretilmesine dikkat edilir. Vehhâbiliğin yayılmasında önemli bir yeri vardır. Rebî' b. Hâdî, *Tezkîru'n-Nâbihîn bi Siyeri Eslâfihim Huffâzî'l-Hadisî's-Sâbikîn ve'l-Lâhikîn*, http://www.rabee.net/show_des.aspx?pid=1&id=236&gid=, 2007, s. 319, (28.05.2013); Kur'an eğitimi metodu için bkz. Ebû Hâzîm-Ebû Türâb, *Ekrâu Kırâatî*, Demmâc, 1425, ss. 6-12.

⁶⁴ Brian Glyn Williams, "Jihad and Ethnicity in Post-Communist Eurasia. On The Trail of Transnational Islamic Holy Warriors in Kashmir, Afghanistan, Central Asia, Chechnya and Kosovo", *The Global Review of Ethnopolitics*, Cilt: 2, Numara 3-4, London, 2003, s. 10.

⁶⁵ Rasim Özgür Dönmez, "Orta Asya ve Kafkasya'da Siyasal Şiddet: Yerelden Küresele", *Orta Asya-Kafkasya Güç Politikası*, (Ed.) M. Turgut Demirtepe, Ankara, 2008, ss. 262- 263.

otorite boşluğu dolayısıyla gerek sûfi gerek Vehhâbi oluşumların merkezi haline geldi.⁶⁶

Bu dönemde bölgede radikal hareket olarak karşımıza çıkan ilk grup, Özbekistan İslâmî Hareketi'dir. Hareketin kurucusu Tahir Yoldaşev'in, başlangıçta Sûfi okullarda eğitim görmüşken daha sonraları Vehhâbiliğe meylettiği görülür. Fergana Vadisi, otorite boşluğundan istifade ederek bölgeye gelen Arap lejyonerlerin toplandığı yer haline gelmiştir.⁶⁷ Hareketin liderlerinden Cuma Namangânî'nin Suûdî gizli servisi tarafından eğitildiği istihbarat raporlarına geçmiştir.⁶⁸ Örgüt günümüze kadar varlığını sürdürmüş ve faaliyetlerine devam etmiştir.

Kafkasya'da 1990'lı yıllarda karşımıza çıkan Çeçenistan savaşındaki Vehhâbi etkileri araştırma konusu olmuştur. Çeçenler, 1. Çeçen savaşında Rusların esaretinden kurtulmak için mücadele vermiştir. Ancak 2. Çeçen savaşına kadar geçen sürede bölgede mali ve maddi zorluklar içerisinde olan Çeçenlere Suudi Arabistan ve diğer bölgelerden yardımlar gelmiş, bu da Vehhâbilerin Çeçen direnişi üzerindeki etkisini artırmış görünmektedir. Çünkü Çeçen savaşı ulusal çizgiden çıkarak Müslüman-Hıristiyan savaşına dönüştürülmüştür. Bu da Çeçenlerde tüm Kafkasya'yı kurtarma duygusu uyandırmıştır.⁶⁹

İfade ettiğimiz üzere Orta Asya ve Kafkasya'da ortaya çıkan dîni ve siyasî hareketlerde Vehhâbi etkisi konusunda kesin çizgiler koymak mümkün görünmemektedir. Çünkü bu hareketlerin gerek ortaya çıkışı gerek gelişimlerinde dinin dışında siyaset, ekonomi ve kültür gibi birden fazla unsurun etkili olduğu görülmektedir.

Sonuç

Önemli sayıda dîni hareket ve akım Vehhâbilikle irtibatlandırılmış olup, bu irtibatlandırmanın özensizce yapıldığı karşımıza çıkmaktadır. Bu akım ve hareketlerin Vehhâbilikle ilişkilendirilmesinde hareketin takipçilerinin, Vehhâbi ve batılı araştırmacıların görüşlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu hareketlerin bir kısmı, gerek görüşlerinde gerek uygulamalarında Vehhâbiliği referans olarak kullanmaz iken son dönem hareketlerinde Vehhâbiliği referans alan araştırmacı ve akımların var olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Vehhâbi araştırmacılar ise bu konuyu ele alırken dinin Hz. Muhammed zamanındaki saf haline döndürülmesini hedefleyen, cihad anlayışına sahip hareketlerin bir kısmını Vehhâbilikle irtibatlandırmışlardır. Bazı batılı araştırmacılar ise cihadı ön plana çıkaran dîni hareketleri genel olarak Vehhâbilikle ilişkilendirerek, onların görüş ve uygulamalarının Vehhâbilikten etkilenmeleri sonucu

⁶⁶ Williams, Jihad and Ethnicity, s.3.

⁶⁷ Dönmez, Orta Asya ve Kafkasya'da Siyasal Şiddet, s. 267.

⁶⁸ İrfan Ülkü, Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya, İstanbul, 2002, s.510.

⁶⁹ Dönmez, Orta Asya ve Kafkasya'da Siyasal Şiddet, s. 274.

şekillendiğini iddia etmiş, bu hareket mensuplarını Vehhâbî olarak isimlendirmişlerdir.

Çalışmamızdaki 18. ve 19. yüzyıl dîni hareketlerinin bazılarında her ne kadar görüş ve uygulamalar bağlamında benzerlikler olsa da Vehhâbiliğin etkisinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Çok az sayıda hareketin kısmen Vehhâbilikten etkilendikleri dikkati çekmektedir. Vehhâbiliğin bu yüzyıllar içerisinde sınırlı kalmasının en önemli sebepleri arasında ulaşım ve iletişim imkânlarının gelişmemiş olmasının önemli etkisi olduğu ihmal edilmemelidir. Diğer taraftan bu dönemde Vehhâbiliğin Arabistan içerisinde tutunma çabalarının da başka bölgelere Vehhâbiliği ihraç etme çalışmalarını sınırlandırdığı görülmektedir. Mevcut etkilenmeler daha çok hac için Hicaz'a gelişler sırasında gerçekleşmiştir.

20. yüzyılda içerisinde Vehhâbiliğin Suûd ailesinin siyasi desteğiyle birlikte özel ve genel etkileri artmıştır. Müslümanların içerisinde buldukları kriz durumunu inceleyen ve çözüm üretme çabasında olan Reşid Rıza gibi bazı alimler, Vehhâbilik gibi Müslümanların kurtuluşunun İslamın ilk haline dönüşle gerçekleşeceğini düşünerek Vehhâbiliğe sempatiyle bakmışlardır. Bunun yanında bazı dîni hareketler de bu Vehhâbiliği benimsemiştir. Hareketin etkisinin artmasında Suûd Devleti'nin oluşum sürecini tamamlayarak, Vehhâbiliğin gelişen ulaşım ve iletişim imkânlarını kullanarak diğer bölgelere yayma faaliyetlerine önem vermesi önemli bir âmil olmuştur. Bununla birlikte haccetmek için Hicaz'a gelenlere yoğun olarak Vehhâbilik propagandası yapılmıştır.

Vehhâbiliğin yayılcı bir özellik göstermesinde görüşlerinin önemli bir etkisi vardır. Buna göre insanın yaratılış gayesi olan tevhidi gerçekleştirmek için emr-i bi'l-ma'rûf yapılmalıdır. Emr-i bi'l-ma'rûf için ilk önce sözlü tebliğ yapılmalıdır. Amacın gerçekleşmemesi durumunda tevhidi gerçekleştirmek için cihad edilmelidir. Tevhide aykırı davranarak şirke düşenle savaşmak gereklidir. Emr-i bi'l-ma'rûf düşüncesinin Vehhâbiliğin yayılmasında önemli bir rolü vardır.

Vehhâbiliğin etkisinin güçlenmesinde görüşlerinin yanında Müslümanların içerisinde buldukları sîyasî, ekonomik ve dîni durum da önemlidir. Bu sırada Osmanlı Devleti duraklama ve gerileme dönemlerine girdiğinden Hindistan, Nijerya, Mali, Mısır, Moritanya gibi yerlerdeki Müslümanlar, içerisinde buldukları sıkıntılı durumun dînin özünden uzaklaşılmasından dolayı meydana geldiğini iddia ederek bazı mevcut dîni uygulamaları ve tarikatları reddetmişlerdir. Siyasi parçalanmışlığın giderilmesi, Müslümanlığın yayılması için cihad faaliyetlerine önem vermişlerdir. Vehhâbiliğin cihad faaliyetlerindeki hedefi Müslümanlar iken bu hareketlerin bazılarında hedef gayrimüslim topluluklar olmuştur.

KAYNAKÇA

- EL-ABÛD, Salih b. Abdullah b. Abdurrahman, **Akîdetü'ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb es-Selefiyye ve Eseruhe fi'l-Âlemi'l-İslâmî**, Medine, ts.,
- ÂL-İ MUAMMER, Hamd b. Nasır b. Osman, **el-Fevâkihü'l-İzâb fi Mu'tekadî'ş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb fi's-Sıfât**, tah. Abdurrahman b. Abdullah et-Türkî, Beyrut, 1416/1996.
- ÂLU'Ş-ŞEYH, Abdurrahman b. Hasan, **Fethu'l-Mecîd Şerhu Kitâbi't-Tevhîd**, Dımeşk, 1402/1982.
- BİRİŞİK, Abdülhamit, "Ahmed Rızâ Hân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2008, Cilt: 35, ss. 61-64.
- DAUDÎ, Zaferullah, **Şah Veliyyullah ed-Dehlevî'den Günümüze Kadar Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, İstanbul, 1995.
- DÖNMEZ, İbrahim Kâfi, "Farz", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt: 12, s.184.
- DÖNMEZ, Rasim Özgür, "Orta Asya ve Kafkasya'da Siyasal Şiddet: Yerelden Küresele", **Orta Asya-Kafkasya Güç Politikası**, (Ed. M. Turgut Demirtepe), Ankara, 2008, ss. 249-281.
- EBÛ DÂVÛD ES-SİCİSTÂNÎ, Süleyman b. Eş'as b. İshâk el-Ezdî el-Basrî (275/883), **es-Sünen**, tah. Muhammed Muhyiddin Abdülhamit, Beyrut, t.y., Cilt: 1-4.
- EBÛ HÂZİM-EBÛ TÜRÂB, **Ekrau Kırâatî**, Demmâc, 1425.
- ECER, Ahmet Vehbi, **Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.
- ENSARÎ, Sarah, "Batı Egemenliği Çağında İslam Dünyası: 1800'den Günümüze", **Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi**, (Ed.) Francis Robinson, İstanbul, 2005, ss. 138-177.
- EL-FAKÎ, Muhammed Hâmid, "Ehdefü'l-Cemâati ve Akîdetuh", **el-Hâkimiyetü ve's-Siyâsetü'ş-Şeriyye İnde Şuyûhi Cemâati Ensârî's-Sünneti'l-Muhammediyye içinde**, Hazırlayan: Adil b. es-Seyyit, Kâhire, 2009, ss. 25-33.
- FIĞLALI, Ethem Ruhî, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, Selçuk Yayınları, Ankara, 1998.
- GÖKSOY, İsmail Hakkı, "Muhammediyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2006, Cilt: 31, ss. 1-2.
- HARRİSON, Christopher, **France and Islam in West Africa, 1860-1960**, Cambridge, 1988.

- HİSKETT, Mervyn, “Batı Afrika’da Kurulan İki Derviş Devlet: Sokoto Hilafeti (1232-1317/1817-1900) ve Masina Devleti (1318-1279/1819-1862),” çev. Kadir Özköse, Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, 2003/2, Sayı: 4, ss. 173-202.
- İBN ATÎK, Hamad b. Ali b. Muhammed, *İbtâlû’t-Tendîd bi İhtisâri Şerhi’t-Tevhîd*, Pakistan, 1415/1995.
- İBN BİŞR EN-NECDÎ, Osman, *Ünvânu’l-Mecd fî Târîhi Necd*, Cilt: 1, Riyad, ts.
- İBN BİŞR EN-NECDÎ, Osman, *Ünvânu’l-Mecd fî Târîhi Necd*, Cilt: 1, Riyad, 1402/1982.
- İBN ĞANNÂM, Hüseyin, *Târîhu Necd*, tah. Nâsiruddîn el-Esed, Beyrut, 1405/1985.
- İBN HÂDÎ, Rebî’, *Tezkîru’n-Nâbihîn bi Siyeri Eslâfihim Huffâzi’l-Hadisi’s-Sâbikîn ve’l-Lâhikîn*, http://www.rabee.net/show_des.aspx?pid=1&id=236&gid=, 2007, (28.05.2013).
- İBN HÜSEYİN, Tayyib b. Ömer, *es-Selefiyye ve A’lâmühâ fi Moritanya*, Beyrut, 1995.
- İBN KÂSİM, Abdurrahman b. Muhammed, *ed-Dürerü’s-Seniyye fî’l-Ecvibeti’n-Necdiyye*, y.y., 1417/1996-1997, Cilt: 1.
- İBN SEHMÂN, Süleyman, *Mecmu’atü’r-Resâil ve’l-Mesâili’n-Necdiyye*, Mısır, Cilt: 1-4, 1349/1930-31.
- KARASAPAN, Celal Tevfik, *Libya-Trablusgarp, Bingazi ve Fizan*, Ankara, 1960.
- KAVAS, Ahmet, “Muhammed b. Ali es-Senûsî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2009, Cilt: 36, ss. 529-531.
- KAVAS, Ahmet, “Senûsiyye”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009 Cilt: 36, ss. 536-538.
- KAVAS, Ahmet, “Sokoto”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, Cilt: 37, ss. 351-352.
- KUR’ÂN-I KERİM MEÂLİ, çev. Hz. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
- LUBİS, H. M. Bukharî, “Dahlân, Kiai Hacı Ahmed”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1993, Cilt: 8, ss. 417-418.
- LUDYÂNEVÎ, M. Yusuf, *İhtilâf-ı Ümmet aor, Sırâtı Müstakîm*, Karaçi, 1399.
- M. ABU’N-NASR, Jamil- Loimeier Roman, *Islam in the World Today: A Handbook of Politics, Religion, Culture, and Society*, (Ed.) Udo Steinbach –Werner, Ende, Newyork, 2010.
- MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB, *Mecmûatü’t-Tevhidî’n-Necdiyye*, Mısır, 1346.

- MUHAMMED B. ABDİLVEHHÂB, **Mecmû'atü't-Tevhîd en-Necdiyye**, Riyad, 1419/1999.
- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (261/875), **Sahîh**, neş. M. Fuad Abdalbâki, Beyrut, 1412/1991. Cilt: 1-5.
- EN-NESÂÎ, Ahmed b. Şuayb b. Ali (303/915), **es-Sünen**, tah. Muhammed Nasıruddin el-Albânî, Riyad, t.y.
- O'FAHEY, R. Sean, "Askıya Alınmış Sûfilik: Sudan Mehdisi ve Sufiler", çev. Kadir Gömbeyaz, **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, 2009, Cilt: 10, Sayı: 24, ss. 97-112.
- ÖZ, Mustafa, "Muhammed Ahmed el-Mehdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2005, Cilt: 30, ss. 496-499.
- ÖZAY, Mehmet, "Endonezya'da Yüzyıllık Hareket: Muhammediyye", **Dünya Bülteni Araştırma Masası**, İstanbul, 2012, ss. 1-12.
- ÖZCAN, Azmi, "Hindistan'da İngiliz Hâkimiyeti ve Ulemânın Tavrı", **Dîvân İlmî Araştırmalar**, İstanbul, 2004, Sayı: 17, ss. 103-115.
- ÖZKÖSE, Kadir, "Batı Afrika'da Tasavvuf Akımlarının Etkisi", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Sayı: 2, 2003, ss. 153-168.
- ÖZERVARLI, M. Sait, "Reşîd Rıza", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2008, Cilt: 35, ss. 14-18.
- ÖZERVARLI, M. Sait, "Şah Veliyullah: Düşüncesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 2010, Cilt: 38, ss. 262-267.
- QURESHÎ, M. Naeem, "Ferâiziyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, Cilt: 12, ss. 365-366.
- ES-SALLÂBÎ, Ali Muhammed, **el-Hareketü's-Senûsiyye fi Libya**, Beyrut, 1999.
- TOPALOĞLU, Bekir- İlyas Çelebi, **Kelâm Terimleri Sözlüğü**, TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, İstanbul, 2010.
- ŞEBBENDERZADE FİLİBELİ AHMED HİLMÎ, **Senûsîler ve Sultan Abdulhamid, Asr-ı Hamidi'de Âlem-i İslam ve Senûsîler**, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.
- ET-TİRMÎZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsab Sevde (297/909), **el-Câmi'ü'l-Kebîr**, Beyrut, 1996.
- EL-USEYMİN, Abdullah Salih, **eş-Şeyh Muhammed b. Abdilvehhâb Hayatuhû ve Fikruh**, Riyad, 1412/1992.
- ÜLKÜ, İrfan, **Moskova'yla İslam Arasında Orta Asya**, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul, 2002.

- WILLIAMS, Brian Glyn, **“Jihad and Ethnicity in Post-Communist Eurasia. On the Trail of Transnational Islamic Holy Warriors in Kashmir, Afghanistan, Central Asia, Chechnya and Kosovo”**, The Global Review of Ethnopolitics, Cilt 2, Numara 3-4, London, 2003, ss. 3-24.
- YAVUZ, Yusuf Şevki **“Alûsî, Mahmud Şükrü”**, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1989, Cilt: 2, ss.548-549.
- YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, **“Vahhabîlik”**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı:1, 1953, ss. 51-67.
- YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, **İslâm Tarihi Dersleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları , Ankara, 1971.
- ZAHİR, İhsan İlahî, **el-Birilviyye: Akâid ve Târîh**, Lahor, 1403/1983.
- ZÂHİR, Muhammed Kamil, **ed-Da’vetü’l-Vehhâbiyye ve Esaruhe fi’l-Fikri’l-İslâmiyyi’l-Hadîs**, Beyrut, 1993.
- ZİADEH, Nicola A. **Sanûsiyah: A Study of a Revivalist Movement in Islam**, Leiden, 1958.
- ZWEMER, Samuel Marinus, **Islam, A Challenge To Faith**, New-York, 1907.